

“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QO‘YISHDA FILOLOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami

HEGELMI GEGEL: O‘ZLASHTIRILGAN SO‘ZLAR IMLOSIGA DOIR AYRIM MULOHAZALAR

Ravshan Jomonov,

*O‘zbekiston davlat xoreografiya akademiyasi
professori, filologiya fanlari nomzodi*

Annotatsiya: Rus tili orqali o‘zlashtirilgan so‘zlardagi **Gg (Гг)** harfi bilan yoziladigan orfogrammalarining ayrimlari munozaralidir. 1940-yilda o‘zbek kirill alifbosining qabul qilinishi bilan Yevropa tillaridagi **h** harfli so‘zlar ayni rus tilidagi shaklda, ya’ni **z** bilan berila boshlagan. Bu esa o‘zbek imlosida bir qator chalkashliklarga sabab bo‘lgan. Mazkur maqolada ayni shu muammoni qay tarzda hal etish masalalari ko‘rsatib o‘tiladi.

Kalit so‘zlar: orfografiya, so‘z o‘zlashtirish, manba til, vosita til, qabul qiluvchi til, o‘zlashtirilgan so‘zlar imlosi, Yevropa tillarida Hh harfi bilan yozilgan so‘zlar, tovush va harf mosligi.

Abstract: Some of the orthograms written with the letter Гг (Гг) in words acquired through the Russian language are controversial. In 1940, with the adoption of the Uzbek Cyrillic alphabet, words with the letter h in European languages began to be given in the same form as in Russian, i.e. with z. This caused a number of confusions in Uzbek spelling. This article shows how to solve this problem.

Key words: orthography, word acquisition, source language, medium language, recipient language, spelling of acquired words, Hh words in European languages, sound and letter correspondences.

Аннотация: Некоторые орфограммы, написанные буквой Гг (Гг) в словах, усвоенных через русский язык, вызывают споры. В 1940 году с принятием узбекской кириллицы слова с буквой ч в европейских языках стали даваться в той же форме, что и в русском, т.е. с г. Это вызвало ряд путаниц в узбекской орфографии. В этой статье показано, как решить эту проблему.

Ключевые слова: орфография, усвоение слов, исходный язык, язык-носитель, язык-реципиент, написание усвоенных слов, слова Hh в европейских языках, звуковые и буквенные соответствия.

Hozirgi o‘zbek tilshunosligidagi dolzarb masalalardan biri – imloni takomillashtirishdir. Negaki, o‘zbek lotin alifbosining to‘liq qo‘llana boshlagani bir qator amaliy muammolarni keltirib chiqardi. Binobarin, Yevropa tillaridan o‘zlashtirilgan so‘zlarni lotincha alifboda aks ettirishda munozarali holatlar ham bor. Bunday holatlarni aniqlash, ularni lotinchaga transliteratsiya qilish muammosini hal etish, ya’ni ma’lum bir orfografik qoidalar yaratish – hozirgi o‘zbek orfografiyasining eng dolzarb masalalaridan biri sanaladi. Chunki yozuv amaliyoti, lisoniy ehtiyojlar bunday munozarali holatlarga aniqlik kiritishni, o‘zbek imlosining milliy xususiyatlarini yanada takomillashtirishni taqozo etmoqda. Chunki “adabiy til normasi nazariy aralashuvsiz, ya’ni lisoniy va nolisoniy nazariyalar ishtirokisiz yaratilishi, paydo bo‘lishi va rivojlanishi mumkin emas. [1, 341].

“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QO‘YISHDA FILOLOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami

Bugungi lisoniy vaziyatdan kelib chiqadigan bo‘lsak, rus tili orqali o‘zlashtirilgan so‘zlardagi **Gg** harfi bilan yoziladigan orfogrammalarning ayrimlari munozaralidir. Aslida, Yevropa tillarida **Hh** bilan yoziladigan so‘zlar 1929-1940-yillarda amalda bo‘lgan o‘zbek lotin alifbosida **Гг** harfi bilan yozilgan. Buni 1929-yilda tasdiqlangan imlo qoidalarida aniq ko‘rish mumkin: “19. Ovro‘paning “h”si ham, “ç”si ham o‘zimizda “h” va “ç” bilan yoziladi: *hegemoniya, Çek*” [2, 124]. Ko‘rinadiki, Yevropa tillaridan o‘zlashtirilayotgan *h* harfli so‘zlar o‘zining adekvat harfi bilan ifodalangan, tovush va harf orasida mutanosiblik yuzaga kelgan, o‘zbek tilining fonetik xususiyatlariga to‘liq amal qilingan. Ayni shunday yondashuv 1934-yilgi qoidalarda ham o‘z aksini topgan: “24. d) ovropacha *h* bilan kirgan so‘zlar ruslar kabi “g” bilan emas, “h” bilan yoziladi: *Henrih, hegemoniya, hektar каби*” [3, 34]. Demak, 1929-1940-yillardagi lotincha alifboda Yevropa tillarida *h* harfi bilan yoziladigan so‘zlar o‘zining to‘g‘ri orfografik yechimini topgan: quyi-faringal, jarangsiz, sirg‘aluvchi [h] fonemasi uchun o‘zbek tilida ham jarangsiz sirg‘aluvchi bo‘g‘iz undoshi [h] fonemasi qabul qilingan. Natijada o‘zbeklar nutqiga mos, talaffuzi qulay bo‘lgan vaziyat paydo bo‘lib, bunday leksemalarning o‘zlashib ketishi osonlashgan.

1940-yilda o‘zbek kirill alifbosining qabul qilinishi bilan *h* harfli so‘zlar ayni rus tilidagi shaklda, ya‘ni **Гг** bilan berila boshlagan. “41. O‘zbek adabiy tiliga rus tili orqali grek-latin umuman **G‘arbiy Yevropa** tillaridan kirgan *h* (*h*) tovushli so‘zlar jonli talaffuzga muvofiq **г** bilan yoziladi: *гегемония, горизонт, гидроген, гидростанция, гипотеза, гигиена, бухгалтер, гектар va sh.k.*” [4, 26]. Agar qoidaga e‘tibor berilsa, “jonli talaffuzga muvofiq” degan jumlar qo‘llangan. Lekin bunday jonli talaffuz o‘zbeklar jonli nutqiga xosmi yoki ruslarning jonli talaffuziga xosligi ko‘rsatilmagan. Nazarimizda, rus tilidagi talaffuz ko‘proq hisobga olingan, imkon qadar ruscha so‘zlarning shaklini buzmaslik maqsadida mana shunday yo‘l tutilgan. Natijada, Yevropa tillarida *h* harfi bilan yozilgan, o‘zbekcha bo‘g‘iz tovushiga mols keladigan fonema [**h**] *h* bilan emas, balki **г** harfi bilan yozilib, [g] tarzida talaffuz etiladigan bo‘lgan.

Rus tili orfografiyasiga doir tadqiqotlardan ma‘lum bo‘ladiki, Yevropacha **Hh** ning rus tilida **Гг** bilan berilishi azaldan bahsli masala bo‘lib kelgan. Binobarin, akademik Y.K.Grotning e‘tirof etishicha, “Undosh tovushlar orasida faqat bittasi o‘ziga tegishli harfga ega emas, bu – *благо* va shu kabi so‘zlarda eshitiladigan **г** tovushidir. Har gal rus alifbosining kamchiliklari haqida gap ketganda ushbu harf e‘tiborni o‘ziga tortadi hamda uni to‘ldirishga urinishlar bo‘ladi. Bu narsa *h* harfli xorijiy so‘zlarni ruscha transkripsiyada **г** orqali berishda nomutanosiblik tufayli kelib

“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QO‘YISHDA FILOLOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami

chiqqan. Aslida esa ruscha g o‘zining asosiy talaffuzi bo‘yicha boshqa bir lotincha harf (g) ga mos keladi” [5, 134].

Tekshirishlardan ma‘lum bo‘ladiki, Hh harfli so‘zlarni rus tilida to‘g‘ri aks ettirish asosiy orfografik muammo sifatida rus tilshunoslarining doimo diqqat markazida turgan. Bu borada bildirilgan fikr-mulohazalarning aksariyati h ni g bilan emas, balki x bilan berishga qaratilgan. Jumladan, V.I.Kuznetsova bu haqda shunday yozadi: “...Xorijiy so‘zlarni rus tilida berishda fonemalarning barcha tizimini to‘liq aks ettirishni hisobga olish lozim. Masalan, inglizcha va nemischa nomlardagi [h]ni rus tilida g bilan emas, balki x bilan berish maqsadga muvofiqdir, ya‘ni *Hullni Gall* yoki *Гулл* emas, balki *Халл*, *Yohannesburgni Иоганнесбург* tarzida emas, *Иоханнесбург* shaklida berish kerak” [6, 98]. Tadqiqotchi o‘z ishida, asosan, inglizcha [h] fonemasi haqida fikr bildirgan bo‘lsa-da, ushbu qoidani Yevropa tillaridan o‘zlashtirilgan barcha so‘zlardagi h ga tatbiq etish mumkin. Chunki roman-german tillarida Hh harfli so‘zlar deyarli bir-biriga yaqin talaffuzga ega, rus tilida esa ayni shu fonema, jarangsiz sirg‘aluvchi bo‘g‘iz undoshi mavjud emas. Shunday ekan, mazkur tovushga yaqinroq bo‘lgan [x] fonemasi bilan ularni almashtirish orfografik nuqtayi nazardan o‘zini oqlaydi. O‘zbek adabiy tildida esa [h] tovushi mavjudligi sababli bunday so‘zlarni Hh harfi bilan yozish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Bunday fikrni A.V.Superamskayaning ishida ham uchratish mumkin: “Lotincha so‘zlarga ergashgan holda h harfli boshqa xorijiy sozlarni ham ruscha r bilan bera boshlaganlar. Biroq ruscha [r] portlovchi, jarangli tovush bolib, [jhb;bq jarangsiz, frikativ [h] ga mutlaqo mos kelmaydi. Xorijiy h ni ruschada r bilan berish tarafdorlarining fikricha, ruscha [r] undoshining hosil bolish o‘rni xorijiy [h] ning hosil bolish o‘rniga mos kelmaydi. Ammo ruscha [r] ham frikativ [x] hosil bo‘lgan joyda yuzaga kelsa-da, ukraincha [h]ga o‘xshab talaffuz etilmaydi. Ayni paytda ta‘kidlash joizki, [h] artikulation-akustik jihatdan [x] ga birnuncha yaqin boladi” [7, 212]. O‘zbek tilshunosligida ham Yevropa tillaridagi Hh harfli so‘zlarni kirilcha alifboda aks ettirish bo‘yicha ba‘zi mulohazalar o‘rtaga tashlangan. Lekin ularning aksariyatida bunday leksemalarni rus tilidagi shaklda, ya‘ni r bilan berish qo‘llab-quvvatlangan. Aniqroq aytganda, masalaning tub mohiyati o‘ylab ko‘rilmaan, ruscha talaffuz va imlo afzal ko‘rilgan. Faqatgina S.Otamirzayevaning bir maqolasida ushbu muammo bo‘yicha obyektiv fikrlar bildirilgan: “Chet tildan kirgan so‘zlarni qabul qilishda tovush sostavi masalasining yana bir qiziq tomoni shundaki, biror tovush mansub bo‘lgan tilda ham, qabul qilgan tilda ham mavjud bo‘lgani holda vositachi tilda bo‘lmagani sababli, o‘zgarib o‘tishi mumkin. Masalan, faringal undosh [h] ko‘pgina g‘arb tillarida ham, o‘zbek tilida ham mavjud, biroq rus tilida bo‘lmagani

“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QO‘YISHDA FILOLOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami

tufayli rus tili orqali kirib kelgan so‘zlarda tilorqa [r] tarzida talaffuz qilinadi: *Гамлет, Генри, Герцен, гербарий, герцог, Гейни, гармония* va boshqalar. Bunday so‘zlarning hammasida [h] ga qaytish qiyin, chunki talaffuz ancha o‘zlashib ketgan. Shuning uchun turdosh otlar talaffuzida rus tilidan qabul qilinganicha qoldira berish, *Hamlet, Henri* kabi atoqli otlarda esa [h] ni tiklash zarurdir” [8, 88].

Nazarimizda, rus tilida Гr bilan yoziladigan, asli Yevropa tillaridan o‘zlashtirilgan so‘zlarning aksariyatini o‘zbek lotin alifbosida h harfi bilan yozish mumkin. Bunday leksemalar sirasiga, avvalo, joy nomlari va kishi ismlarini bildiruvchi so‘zlarni kiritish mumkin. Masalan, *Гамлет, Гамбург, Гегель, Голливуд, Гарвард* kabi so‘zlar. Aslida, ayni shu nomlar o‘zbek lotin alifbosida Hh bilan yozilishi lozim. Chunki ayni shu holatda ularning yozilishi ham asl manbaga muvofiq bo‘ladi, ham talaffuzda qulaylik kelib chiqadi. Binobarin, *Hamlet, Hamburg, Hegel, Hollivud, Harvard* tarzidagi yozilishlar orqali o‘zbeklar nutqida mavjud bo‘lgan bo‘g‘iz undoshi - [h] o‘z o‘rnini topadi.

Bizningcha, Yevropa tillarida Hh harfi bilan yoziladigan, ammo rus tilida Гr bilan beriladigan ayrim so‘zlar imlosini qayta ko‘rib chiqish vaqti allaqachon yetilgan. Negaki, lotincha alifbomizning grafik imkoniyatlari hamda manba til va qabul qiluvchi til orasidagi o‘xshashlikni ta‘minlash mana shunday yo‘l tutishni taqozo etadi. Mana shundagina imlo borasidagi lisoniy qaramlikdan qutulib, tarixiy haqiqat imkon qadar qaror topadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Гавранек Б. Задачи литературного языка и его культура // Пражский лингвистический кружок. – М.: Прогресс, 1967.
2. 1929 йилги Самарқанддаги тил-имло конференцияси материаллари. Ўзбекистон давлат нашриёти. 1932.
3. Politexnik maktab va pedagogika. –Toshkent, -1934, 3-son.
4. Бирлашган ўзбек орфографиясининг асосий қоидалари: SSSR Fanlar akademiyasi Ozbekistan filialinin Axbarati. 2-san. –Toskent: OzFAN nasrijati, 1940.
5. Грот Я.К. Филологические разыскания. Т.2. 2-изд. –СПб: 1876.
6. Кузнецова В.И. Фонетические основы передачи английских имен собственных на русском языке. –Ленинград: Учпедгиз. Ленинград.отд., 1960.
7. Суперанская А.В. Теоретические основы практической транскрипции. –М.: Наука, 1978.
8. Отамирзаева С. Ўзлаштирилган сўзларнинг орфоэпиясига доир баъзи мулоҳазалар \ \ Ўзбек тили нутқ маданиятига оид масалалар. –Т.: Фан, 1973.